

Профілактика булінгу в шкільному середовищі

Анотація. У статті описується підхід до профілактики булінгу серед підлітків з використанням потенціалу первинного колективу школярів. Булінг – тип деструктивної конфліктної взаємодії в малій групі, при якому кривдником щодо жертви, нездатної себе захистити, в присутності свідків здійснюються тривалі повторювані насильницькі дії. Булінг в шкільному класі є деструктивним способом реалізації природної потреби підліткового співтовариства у формуванні внутрішньогрупової структури класу, заснованої на принципі домінування. Дане явище актуальне для сучасних підлітків, так як різко звузився простір соціальної взаємодії підростаючого покоління, воно головним чином відбувається в соціальних мережах. Порушення спілкування, які були поширені в різних соціальних групах між підлітками (секції, гуртки, клуби за інтересами тощо), зараз сконцентровані в класному колективі. Спираючись на ідеї А. С. Макаренка про вплив колективу на особистість і відносини членів колективу, було встановлено, що потенціал первинного колективу шкільного класу, що складається з таких його характеристик, як наявність колективної діяльності, просоціальні особистісні якості і риси колективістської взаємодії підлітків, наявність колективістських мотивів і цілей підлітків, ціннісно-орієнтована єдність колективу, емоційно-ціннісне відношення підлітків до учасників колективу і колективної діяльності, може бути реалізований в профілактиці та корекції булінгу серед школярів підліткового віку.

Ключові слова: підлітковий вік, профілактика, булінг, колектив, колективна творча справа.

Зміни останнього десятиріччя призвели до того, що різко звузився простір соціальної взаємодії підростаючого покоління, зараз воно головним чином відбувається у віртуальному просторі в соціальних мережах. Безпосередня взаємодія підлітків зведена до мінімуму. Школа є обов'язковим закладом для відвідування всіма підлітками. Одним з небагатьох просторів, де на регулярній основі протягом тривалого часу здійснюється спілкування і взаємодія підлітків, є класний колектив. Таким чином, порушення спілкування, які були поширені в різних соціальних групах між підлітками (секції, гуртки, клуби за інтересами тощо), зараз сконцентровані в класному колективі.

Одним з порушень взаємодії, що все частіше виявляється в школі серед підлітків, яке володіє важкими негативними наслідками, є булінг. Термін «булінг» утворений від англійського *bullying*, під яким розуміється залякування, цькування щодо дитини [1]. У нашому дослідженні під булінгом будемо розуміти тип деструктивної конфліктної взаємодії в малій групі, при якій кривдником щодо жертви, нездатної себе захистити, в присутності свідків здійснюються тривалі повторювані насильницькі дії. Булінг в шкільному класі є деструктивним способом реалізації природної потреби підліткового співтовариства у формуванні внутрішньогрупової структури класу, заснованої на принципі домінування.

Булінг виникає в результаті реалізації прагнення булера (кривдника) підвищити і зберегти високий соціальний статус в групі. В результаті булінга в шкільному класі виникає стратифікація ролей підлітків в соціальній ієрархії групи, що включає наступні «обов'язкові» типи ролей: булер, жертва, свідок. До «необов'язкових» відносяться: помічник булера, захисник жертви.

У зв'язку з широким розповсюдженням даного явища в школі та класі його профілактику та подолання необхідно здійснювати в умовах школи і первинного колективу. У вітчизняній науці накопичено значний досвід використання потенціалу первинного колективу для формування просоціальних якостей особистості та неконфліктної взаємодії в групі.

Сучасна психологічна та педагогічна теорія і практика акцентує увагу на індивідуалізації освітнього процесу. Доведений такими педагогами та психологами, як Я. Л. Коломінський, А. С. Макаренко, А. В. Петровський, В. О. Сухомлинський, Л. І. Уманський, потенціал колективу в профілактиці й корекції девіантної поведінки та гуманізації взаємодії членів групи недостатньо реалізується в сучасній педагогічній практиці і недостатньо висвітлюється в сучасних психолого-педагогічних дослідженнях.

Перші масштабні дослідження, в рамках яких здійснювалося систематичне вивчення булінгу і основних напрямків роботи з його превенції, були виконані Д. Олвеусом і його колегами в 1970 р. Автор розробив і апробував одну з перших програм попередження булінгу (*The Olweus bullying prevention program (OBPP)*) [2]. Більшість існуючих превентивних програм мають схожу з програмою Д. Олвеуса структуру та зміст.

Цілями профілактичної програми Д. Олвеуса є: створення безпечного шкільного простору; формування умов, що сприяють розвитку учнів; зниження кількості інцидентів булінгу; попередження розвитку нових інцидентів булінгу; формування позитивних відносин між учнями.

Під час програми здійснюється діяльність на рівні: соціуму, школи та класу особистості. *На рівні соціуму* здійснюється діяльність з розвитку зв'язків з організаціями, що займаються профілактикою і подоланням булінгу. *На шкільному рівні* здійснюється організація шкільного простору і моніторинг поведінки учнів під час перерв між уроками. *На рівні класу* пропонуємо створення правил поведінки, що виключають булінг у класі.

В ході взаємодії вчителя рекомендується приділяти увагу соціальній поведінці учнів і заохочувати її. Негативну поведінку пропонується не

залишати без уваги. Санкції в даному напрямку повинні завдавати учню деякий дискомфорт та бути спрямовані не проти особистості, а проти дій. Завдання вчителя – долучити учня до шкільних правил. Для превенції булінгу необхідна зміна не тільки виховання, але й навчання.

Д. Олвеус пропонує використовувати метод навчання в співробітництві. На індивідуальному рівні пропонується здійснення так званих «серйозних розмов з булером, жертвою, батьками» (serious talks with bullies, victims and parents). Огляд програми дозволяє зробити висновок, що найбільш часто у використовуваній програмі з профілактики булінгу не реалізується потенціал колективу, а діяльність на рівні класу обмежується визначенням правил та вимогами до поведінки учнів.

У методичних рекомендаціях з профілактики булінгу серед дітей, що пропонуються вітчизняними авторами, використовуються психологічні методики та технології профілактики булінгу, при цьому автори базують методичні розробки на ідеях зарубіжних авторів, недостатньо враховуючи вітчизняні педагогічні традиції, не використовують потенціал первинного колективу школярів.

Профілактика булінгу може здійснюватися на кількох рівнях: первинна, вторинна і третинна профілактика. Предметом даного дослідження є вторинна профілактика булінгу, яка спрямована на усунення впливу виражених чинників виникнення булінгу серед школярів підліткового віку.

До факторів виникнення булінгу серед школярів підліткового віку відносяться дві групи чинників: *індивідуальні* (агресивна, віктимна, конформна поведінка) і *групові* (побудова взаємодій підлітків на основі принципу домінування; формування структури класу за критерієм сили її учасників (фізичні дані, хитрість, економічне становище тощо); досягнення учасниками класу бажаного соціального статусу через приниження і ущемлення інтересів інших учасників групи; відсутність або антисоціальний зміст спільної, значимої для особистості й для групи діяльності). Якщо серед підлітків відсутні чинники виникнення булінгу, здійснюється первинна профілактика, яка полягає в розвитку колективу шкільного класу, співпраці, дружніх відносин підлітків та позитивних якостей особистості.

Ми вважаємо, що основу програми вторинної профілактики булінгу серед школярів підліткового віку складають наступні положення:

- *потенціал первинного колективу шкільного класу*, що полягає в наступних характеристиках: наявність колективної діяльності, осередковані просоціальні особистісні якості та риси колективістської взаємодії підлітків, наявність колективістських мотивів та цілей підлітків, ціннісно-орієнтована єдність колективу, емоційно-центровані відношення підлітків до учасників колективу і колективної діяльності може бути реалізовано в профілактиці та корекції булінгу серед школярів підліткового віку;

- *етапи вторинної профілактики булінгу*, в якій використовується потенціал первинного колективу підлітків, організаційно і змістовно пов'язані зі стадіями розвитку первинного колективу.

Взаємозв'язок етапів розвитку первинного колективу школярів підліткового віку (за А. С. Макаренко) та етапів профілактики булінгу показано в табл. 1.

Таблиця 1

Взаємозв'язок стадій розвитку первинного колективу підлітків та етапів профілактики булінгу

Стадії розвитку первинного колективу	Етапи профілактики булінгу
Стадія 1. Зміст діяльності: висування перед школярами суспільно-цінної мети їх майбутнього життя; визначення близьких і середніх перспектив діяльності колективу; виділення активу, який складається з найбільш зацікавлених та ініціативних школярів. Методи і форми: метод перспективних ліній, колективна дискусія.	Етап 1. Зміст діяльності: зміна соціальної структури класу (руйнування булінг-структури) і формування нової соціальної структури класу на основі колективної діяльності, визначення правил поведінки членів колективу. Методи і форми: переорієнтація або заміна лідера класу, активізація лідерських якостей потенційних свідків, диференціація сфер відповідальності між підлітками і розподіл потенційних булерів та соціальних жертв за різними мікроколективами класу, колективна дискусія.
Стадія 2. Зміст діяльності: посилення впливу активу, який не лише підтримує вимоги педагога, але і сам пред'являє їх членам колективу. Колектив переходить до самоврядування, ускладнення діяльності учнів. З'являються відносини творчого співробітництва, взаємонавчання та взаємодопомоги членів колективу. Методи і форми: метод перспективних ліній, колективного впливу, доручення, колективна творча діяльність.	Етап 2. Зміст діяльності: підтримка нової структури групи, нових лідерів, попередження виникнення негативних змін, забезпечення ускладнення різносторонньої колективної діяльності підлітків, зміст якої може варіюватися в залежності від пріоритетів освітньої системи школи; включення в діяльність підлітків колективних творчих справ, спрямованих на формування і розвиток спеціальних знань, ставлення та досвіду (дозволяють підліткам попередити булінг щодо себе та інших у різних ситуаціях).

	Методи і форми: колективна творча діяльність, методи командотворення, рольова гра, драматизація, акція.
Стадія 3. Зміст діяльності: інтенсивне моральне формування особистості в ході колективної діяльності; мета спільної діяльності, її суспільно значимий сенс для більшості школярів набуває спонукального значення, що визначає їх поведінку та взаємодію в колективі; становлення конструктивних гуманістичних взаємодій в колективі. Колективна діяльність стає на даній стадії для членів колективу особистісно значущою, в ході досягнення колективних цілей долаються різного роду перешкоди (власні недоліки, малоцікава діяльність тощо). Методи і форми: самопереконавання, змагання, колективна творча діяльність.	Етап 3. Зміст діяльності: зближення формальних і неформальних структур колективу; розвиток взаємодії колективу класу з іншими колективами, що підвищує рівень усвідомленості про єдність первинного колективу, важливості колективістських відносин у ньому, внутрішніх традицій. Здійснення корекції та покращення взаємодії в первинному колективі на основі порівняння з іншими колективами. Методи і форми: колективна творча діяльність, представлення досвіду організації і здійснення колективної діяльності іншим колективам колективний та індивідуальний самоаналіз та самокорекція.

Роль освітньої програма в сучасній школі полягає в наступному: програма покликана служити інструментом управління процесом змін.

Програма профілактики булінгу в процесі розвитку колективу шкільного класу являє собою компонент позаурочної діяльності та є частиною освітнього процесу в школі. Відповідно до напрямків позаурочної діяльності дана програма відноситься до напрямку «суспільно корисна та проектна діяльність учнів». Види позаурочної діяльності, які реалізуються в рамках програми: ігрова діяльність, проблемно-ціннісне спілкування, дозвілське спілкування, художня творчість, соціально перетворююча добровільна діяльність і спортивно-оздоровча діяльність.

Програма передбачає підлітками реалізацію колективної діяльності, керівництво якої здійснюється активом колективних творчих справ, в які входять члени колективу, які обираються в процесі колективних дискусій, а також класний керівник та шкільний психолог. Роль класного керівника полягає в участі в організації індивідуальної та колективної діяльності підлітків, моніторингу змін у відносинах між членами колективу і корекції колективної діяльності при необхідності. Роль шкільного психолога полягає в

сприянні класному керівнику в проведенні діагностики булінгу, а також в здійсненні індивідуальної психологічної допомоги потенційним учасникам булінгу.

Тематичний план програми вторинної профілактики булінг серед підлітків в процесі розвитку колективу шкільного класу може містити наступні теми занять:

I стадія розвитку колективу

1. Діагностика індивідуальних і групових факторів виникнення булінгу.
2. Вибір цілей колективної діяльності.
3. Первинне об'єднання школярів.
 - 3.1. Визначення правил поведінки в класі.
 - 3.2. Переорієнтація або заміна лідера класу, активізація лідерських якостей потенційних свідків.
 - 3.3. Проведення рольових ігор і прийомів командотворення.

II стадія розвитку колективу

4. Підготовка колективної творчої діяльності, спрямованої на попередження булінгу (вистава «Одного разу в класі»):
 - 4.1. Розподіл функцій в колективній підготовці вистави.
 - 4.2. Проведення репетицій вистави. Підготовка декорацій і костюмів до вистави.
 - 4.3. Проведення вистави.
 - 4.4. Аналіз і обговорення підсумків колективної творчої діяльності.

Визначення нової колективної творчої діяльності.

5. Соціальні експромт-проекти
 - 5.1. Створення підлітками соціальних експромт-проектів
 - 5.2. Конкурсний відбір кращих проектів
 - 5.3. Колективна реалізація проекту
 - 5.4. Підведення підсумків
6. Перегляд і обговорення кінофільмів про підліткові проблеми
 - 6.1. Інформаційна зустріч.
 - 6.2. Визначення фільмів для перегляду.
 - 6.3. Перегляд і обговорення кінофільмів.
7. Туристичний зліт.
 - 7.1. Підготовка плану і заходів для туристичного зльоту, визначення необхідного інвентарю.
 - 7.2. Проведення зльоту.
 - 7.3. Підведення підсумків.
8. Клуб інтелектуалів класу «Ерудит»
 - 8.1. Формування умінь командної гри.
 - 8.2. Проведення ігор всередині класу.
 - 8.3. Проведення загальношкільного турніру.

III стадія розвитку колективу

9. Підготовка колективного справи-акції «День без гаджетів».
 - 9.1. Складання плану заходів акції.
 - 9.2. Підготовка акції.

9.3. Проведення акції.

9.4. Підбиття підсумків. Визначення колективних перспектив, нових справ.

10. Діагностика результатів реалізації програми профілактики булінгу.

Для первинної діагностики індивідуальних чинників проводиться дослідження за опитувальником А. Басса, А. Дарки та карті спостережень Д. Стотта. Для діагностики групових факторів проводиться соціометрія і використовується методика соціально-психологічної самооцінки колективу О. Немова.

Таким чином, в результаті діагностики буде визначено наявність індивідуальних та групових факторів виникнення булінгу.

Далі на першому етапі профілактики булінгу, в процесі колективного обговорення інтересів підлітків, здійснюється вибір цілей колективної діяльності. Мають бути створені умови для колективного обговорення правил поведінки в класі. Також варто здійснювати вибір заохочень і покарань за виконання або невиконання правил, голосування та затвердження правил. Правила розміщують в зоні уваги школярів. Для запобігання конфліктної взаємодії потенційних булерів та жертв розподілити по різним мікроколективам, які утворюються в ході колективної діяльності підлітків. Має здійснюватися стимулювання потенційних свідків до прийняття лідерської позиції.

На другому етапі профілактики булінгу проводяться рольові ігри, що дозволяють розвинути комунікативну компетенцію учнів. Варто реалізовувати такі прийоми командотворення як: «Послухайте!», «Я, знову Я і знову Я», «моє І.М.Я.», «Схожість та Відмінність», «Спільні цінності» [11]. Необхідно здійснювати підготовку колективної творчої справи, спрямованої на попередження булінгу «Одного разу в класі».

Підготовку слід розпочинати з розподілу функцій підлітків в колективній роботі над виставою. Потенційним булерам надати ролі свідків та жертв у виставі. Потім розпочинати репетиції спектаклю. Учителю приділити увагу активізації лідерських здібностей свідків, стимулювання творчих здібностей потенційних жертв. Пріоритетом при взаємодії педагога з підлітками та підлітків між собою вибрати апелювання до колективних цінностей. Формування сприятливого клімату здійснювати через демонстрацію класним керівником і підлітками доброзичливості, захищеності, підтримку ініціативності, оптимізму, вільного вираження свого «Я».

Після прем'єри вистави здійснити групове обговорення змін, що відбулися в житті класу, змін взаємодії в класі, обговорити зміни підлітків до булінгу, визначити колективні перспективи, нові справи.

Наступною колективною творчою справою в ході колективної дискусії обрати справу «соціальний експромтпроект». Підготовка до захисту проектів має тривати не більше 40 хвилин. Справу починати з загального зібрання всіх учасників, на якому визначити склад команд і намітити теми проектів.

В ході зібрання класний керівник має озвучити напрямок проектної діяльності («соціальний проект»), запропонувати колективу класу вибрати

ведучого презентації проектів. Після конкурсного відбору кращих проектів провести колективну дискусію та корекцію обраних проектів. Потім здійснювати колективну реалізацію обраних проектів. Пропонуємо такі тематики проектів: «Екологічний квест», «Життя – це вчинок» тощо.

Після реалізації проектів провести підсумки колективної діяльності. Також доречно буде організувати шкільний підлітковий кіноклуб, де учні могли б обрати фільми про підліткові проблеми і обговорити сам фільм з однолітками. Серед обраних фільмів можуть бути такі як: «Така ж, як вона», «Саймон Бірч», «Найсумніший хлопчик в світі», «Опудало», «Суспільство мертвих поетів», «Шепіт янголів», «Моя найкраща мама», «Як стати принцесою», «Міст у Терабітію», «Володар мух», «Штучне дихання», «13 причин чому» тощо.

Важливим у профілактиці булінг є туристичний зліт. За час зльоту проводяться командні ігри, мотузковий тренінг. У підлітків з'являється можливість дізнатися один одного в іншому середовищі, по іншому подивитися на вчителів. Вони також зможуть усвідомити, наскільки кооперація ефективніше конкуренції в командній роботі. У підготовці туристичного зльоту можуть брати участь і батьки, які також отримують можливість побачити своїх дітей в іншій ситуації. Спільно пережиті емоції згуртують всіх учасників зльоту.

Навички командної роботи підлітки також розвивають в клубі інтелектуалів класу «Ерудит». Підлітки самі обирають тему та питання для гри. Такий клуб дозволяє підвищити престиж «знання» серед підлітків.

Наступною колективною творчою справою може стати акція «День без гаджета». За допомогою методу мозкового штурму підлітками складається план заходів акції. Вони формують актив справи, розподіляють обов'язки. Далі утворюють мікроколективи, на основі самостійного вибору учнів («оформлювачі», «мозковий центр», «технічний відділ», «відділ музики», «спортивні активісти», «PR-спеціалісти» тощо).

В утворених мікроколективах варто провести ігри на згуртування. Виконання мікроколективами своїх обов'язків, взаємодія між ними в ході даної діяльності дозволить підліткам відчути свою залежність від інших команд, їх скоординованої роботи. Акція передбачає здійснення таких справ як: бесіда на тему: «Життя без комп'ютера» (для учнів молодших класів); проведення ігор «Моя улюблена книга», «Розумники та Розумниці»; квесту з учнями паралельних класів «Цікава школа»; дружні матчі спортивних ігор між учнями з інших шкіл.

Після проведеної акції здійснити самоаналіз діяльності мікроколективів щодо заходів, вибір нових колективних творчих справ.

Для перевірки результативності профілактики булінгу з використанням потенціалу первинного колективу школярів підліткового віку провести вторинну діагностику, в ході якої використати такі ж діагностичні методики, як в первинній діагностиці. Вторинна діагностика покаже чи в досліджуваних класах знизилася кількість потенційних булерів, потенційних жертв, потенційних свідків.

За умови підвищення рівня розвитку колективу класу можемо виділити майбутні позитивні зміни принципів взаємовідносин, збільшення формальних та неформальних взаємозв'язків. У підлітків буде бажання здійснювати колективну діяльність, в тому числі спрямовану на попередження булінгу.

Таким чином, робота програми вторинної профілактики булінгу серед підлітків в процесі розвитку колективу шкільного класу може дати підстави стверджувати, що в класах, в яких проводилася профілактика, знижується вплив індивідуальних і групових факторів виникнення булінгу. Відповідно, описана в статті профілактика булінгу в процесі розвитку колективу шкільного класу стане результативною.

Список використаних джерел і літератури

1. Электронный словарь Abby Lingvo. URL: <http://www.lingvoonline.ru/ru/Translate/enru/bullying> (дата звернення: 01.09.2018).
2. Core components of the Olweus Bullying Prevention Program // Hazelden Foundation. 2014. URL: http://www.violencepreventionworks.org/public/olweus_scope.page.
3. Корисні посилання щодо теми антибулінгу <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/korisni-posilannya-shodo-temi-antibulingu>
4. Методическая копилка. Академия последипломного образования. <http://www.academy.edu.by/struktura/237.html>